

آثار تاریخی محدثان قم تا قرن پنجم هجری

محمد رضا جباری*

چکیده

قم از پرسابقه‌ترین مراکز شیعه‌نشین در ایران است. این منطقه در نیمه دوم قرن اول هجری، پذیرای مسلمانان عرب با گرایش شیعی شد و رفته‌رفته به یکی از قطب‌های علمی تشیع در عالم اسلامی تبدیل گردید. گرایش حدیثی موجود در این مرکز شیعی موجب پدید آمدن محدثان بسیاری در آن شد، به گونه‌ای که گاه ارقام شگفت‌آوری درباره تعداد محدثان این حوزه حدیثی گزارش شده است. این حوزه حدیثی تا قرن چهارم هم‌چنان پا برجا بود و نشاط و فعالیت داشت. شیخ صدوق، شخصیت برجسته حدیثی این قرن و بزرگ‌ترین نماینده فکری این حوزه بود. حاصل تلاش محدثان این حوزه تا پایان قرن چهارم، آثار بسیاری در محورهای زیر بوده است:

تفسیر، علوم قرآن، فقه، کلام، سیره، تاریخ، مناقب، مثالب، اخلاق و آداب، رجال و تراجم و انساب، ادب و شعر، فن حدیث، جغرافیا و کیهان‌شناسی، علوم غریبه، طب و بالأخره موضوعات متفرقه.

در این مقاله، نگاهی داریم به نمونه‌هایی از آثار محدثان قم در زمینه‌های سیره نبوی، مغازی، خصائص‌النبی ﷺ، فضائل و مناقب اهل بیت ﷺ، مثالب دشمنان، تاریخ و سیره امامان شیعه، مقتل، دلائل، تاریخ انبیا، تاریخ خلفا، تراجم، تاریخ محلی، ملاحم و تاریخ عمومی.

قم از پرسابقه‌ترین مراکز شیعه‌نشین در ایران است. این منطقه در نیمه دوم قرن اول هجری، پذیرای اعراب مسلمان با گرایش‌های شیعی شد و رفته‌رفته به یکی از قطب‌های علمی تشیع در عالم اسلامی تبدیل گردید. گرایش حدیثی موجود در این مرکز شیعی موجب پدید آمدن محدثان بسیاری در آن شد، به گونه‌ای که گاه ارقام شگفت‌آوری درباره تعداد محدثان این حوزه حدیثی گزارش شده است. به گفته مولا محمد تقی مجلسی (متوفای ۱۰۷۰ ق) در دوره زندگی علی بن بابویه قمی (متوفای ۳۲۹ ق) تعداد دویست هزار محدث در قم می‌زیستند^(۱) این آمار گرچه خالی از مبالغه به نظر نمی‌رسد، اما به یقین می‌تواند بر فراوانی محدثان در این حوزه حدیثی دلالت کند. البته مجلسی اول برای دفع استبعاد، اضافه کرده است که در آن زمان، عموم مردم قم، حتی افراد عادی نیز با ثبت و ضبط حدیث و عمل به آن، سروکار داشته‌اند. محدث قمی نیز در تأیید این توجیه، به نقلی اشاره کرده که از وجود سی صد هزار محدث در نیشابور به هنگام ورود امام رضا علیه السلام به آن شهر حکایت دارد که برای استماع حدیث، نزد آن حضرت گرد آمده بودند.^(۲) اما احتمالاً سی صد هزار، تصحیف شده سی هزار باشد. در نقل علی بن عیسی اربلی از تاریخ نیشابور رقم ۲۴ هزار،^(۳) و در نقل واسعی، رقم بیست هزار آمده است.^(۴) برخی از محققان معاصر نیز برای توجیه سخن مجلسی اول، احتمال داده‌اند که رقم دویست هزار، در اصل بیست هزار بوده که گرفتار تصحیف شده است.^(۵)

در هر حال، قرن سوم و چهارم هجری را می‌توان اوج دوران فعالیت حوزه حدیثی قم دانست. به جز نقلی که درباره کمیت محدثان قم در قرن ۳ و ۴ گذشت، آثار حدیثی برجسته قمیین در این دو قرن نیز که برخی از آن‌ها به دست ما رسیده و از برخی دیگر تنها نامی باقی مانده، از عظمت و پویایی این حوزه حدیثی حکایت

۱- محمد تقی مجلسی، لوامع صاحبقرانی، ج ۱ ص ۴۰۵ و یوسف بن احمد بحرانی، لؤلؤة البحرين، ص ۳۷۳.

۲- شیخ عباس قمی، الفوائد الرضویة، ص ۲۸۲.

۳- علی بن عیسی اربلی، کشف الغمة فی معرفة الائمة علیهم السلام، ج ۳، ص ۱۰۱.

۴- ابوخالد واسطی، مسند الامام زید، ص ۴۴۰-۴۴۱.

۵- سید محمد رضا حسینی جلالی، مقدمة الامامة و النبصرة من الحيرة، ص ۳۶.

دارد. تنها نگاهی به تعداد آثار برخی محدثان قم می‌تواند این مدعا را تأیید کند. به عنوان نمونه، نام این ابی‌جید قمی در بسیاری از روایات کشی، نجاشی و شیخ طوسی آمده است که از پرتألیف بودن وی حکایت دارد.^(۱) هم‌چنین آمار آثار علی بن بابویه قمی بنا به نقل فرزندش، شیخ صدوق، یک صد اثر بوده است.^(۲) و آمار تألیفات خود شیخ صدوق را نیز سی صد اثر ذکر کرده‌اند.^(۳) شایان توجه است که یکی از تألیفات وی - که گویا از نظر وسعت و حجم، شبیه بحارالانوار بوده - کتاب مدینه العلم اوست که با کمال تأسف مفقود شده است.^(۴) همین‌طور، بنا به نقل نجاشی، محمد بن احمد بن یحیی اشعری قمی کتابی با عنوان نوادر الحکمة داشته است که آن را دبه شیب می‌نامیدند، چرا که شیب فردی سیر فروش بود و دبه‌ای از پوست داشت که در قسمت‌های مختلف آن روغن و غیر آن می‌نهاد و می‌فروخت، و کتاب مزبور را نیز به دلیل تنوع موضوعات چنین نام نهاده بودند.^(۵)

قدرت حفظ و قوه فقاہت برخی از محدثان قم نیز زبان‌زد بوده است. به عنوان نمونه، نجاشی درباره محمد بن احمد بن داود قمی، از حسین بن عبیدالله نقل کرده که گفته است: کسی را در حد محمد بن احمد بن داود قمی از نظر قوت حفظ و فقاہت و آشنایی به حدیث، مشاهده نکردم.^(۶) تبخّر و مهارت حدیثی و فقهی قمیین موجب آن شده بود که به عنوان مرجعی برای تعیین قوت و ضعف آثار حدیثی به حساب آیند. نقل شیخ طوسی در این باره، جالب است که بنابراین نقل، سومین سفیر ناحیه مقدسه در عصر غیبت صغرا، یعنی حسین بن روح نوبختی کتابی را برای تعیین صحت و سقم روایاتش نزد محدثان قم فرستاد و آنان نیز ضمن بررسی، به جز یک حدیث،

۱- به عنوان نمونه رک: شیخ طوسی، الفهرست، شماره‌های ۳۹، ۴۰، ۴۹، ۵۲، ۵۳، ۵۵، ۵۷، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۸، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۳۱، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۶۱، ۱۷۴، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۹۰، ۱۹۷، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۴۱، ۲۵۵ و ...

۲- ابن ندیم گوید: بر پشت یک جزء، این جمله را به خط شیخ صدوق دیدم که نوشته بود: «برای فلان بن فلان، روایت همه کتاب‌های پدرم را که صد کتاب است اجازه دادم» و در برخی نسخه‌های فهرست ابن ندیم به جای عدد صد، عدد دویست آمده است، رک: الفهرست، ابن ندیم، ص ۲۴۲.

۳- علامه حسن بن یوسف حلی، خلاصة الاقوال، ص ۱۴۷.

۴- علامه سید مرتضی عسکری، معالم المدرستین، ج ۳، ص ۲۷۸.

۵- نجاشی، رجال النجاشی، ص ۲۴۵-۲۴۶.

۶- همان، ص ۲۷۲؛ علامه حلی، همان، ص ۱۶۲ و حسن بن علی بن داود حلی، کتاب الرجال، ص ۱۶۲.

دیگر احادیث کتاب را تأیید کردند.^(۱) این اقدام نایب سوم علاوه بر این که از نوعی مرجعیت علمی محدثان این حوزه در عصر غیبت صغرا حکایت دارد، هم چنین می توان آن را در راستای تعلیم و عادت دادن شیعیان به مراجعه به فقها و محدثان برجسته در عصر غیبت کبرا توجیه کرد. این حوزه حدیثی در قرن چهارم نیز هم چنان پابرجا بود و نشاط و فعالیت داشت. شیخ صدوق، شخصیت برجسته حدیثی این قرن و بزرگ ترین نماینده فکری این حوزه بود که با رحلت وی در سال ۳۸۱ ق از سویی، و جایگزینی مکتب عقل گرای بغداد به جای مکتب حدیث گرای قم در عصر شیخ مفید، عملاً بغداد جای قم را گرفت.

حاصل تلاش محدثان در این حوزه حدیثی تا پایان قرن چهارم، آثار بسیاری در این محورها بود: تفسیر، علوم قرآن، فقه، کلام، سیره، تاریخ، مناقب و مثالب، اخلاق و آداب، رجال و تراجم و انساب، ادب و شعر، فن حدیث و مجامع حدیثی، جغرافیا و کیهان شناسی، علوم غریبه، طب و بالأخره موضوعات متفرقه. آثار مربوط به تاریخ، سیره، مناقب و مثالب در حوزه حدیثی قم را می توان در چند محور خلاصه کرد: سیره نبوی ﷺ، مغازی، خصایص النبى ﷺ، فضایل و مناقب اهل بیت ﷺ، مثالب دشمنان، تاریخ و سیره امامان شیعه ﷺ، مقتل، دلائل، تاریخ انبیا، تاریخ خلفا، تراجم، تاریخ محلی، ملاحم و تاریخ عمومی. اکنون، نمونه هایی را برای محورهای یاد شده، تا آن جا که منابع فهرست نگار آورده اند، ذکر می کنیم:

۱- سیره نبوی ﷺ، مغازی و خصائص

- مغازی النبى ﷺ؛ احمد بن محمد بن خالد برقی^(۲)
- الخصائص؛ همو^(۳)
- المغازی؛ علی بن ابراهیم قمی^(۴)

۱- شیخ طوسی، کتاب الغیبة، ص ۲۴۰.

۲- نجاشی، همان، ص ۶۰.

۳- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۱.

۴- همان، ص ۸۹ و نجاشی، همان، ص ۱۸۳.

- خصائص النبي ﷺ؛ احمد بن حسين بن حسن بن دؤل قمی (۱)
- الخصائص؛ همو (۲)
- اسماء رسول الله ﷺ؛ حسن بن خرزاذ قمی (۳)
- اوصاف النبي؛ ابو جعفر محمد بن علی بن بابويه قمی (۴)
- المنبىء عن زهد النبي ﷺ؛ جعفر بن احمد بن علی فقيه قمی ایلاقی (۵)

۲- فضائل و مناقب

- فضل النبي ﷺ؛ سعد بن عبدالله بن ابی خلف أشعری (۶)
- فضل النبي ﷺ؛ احمد بن محمد بن عيسى أشعری قمی (۷)
- شواهد امیرالمؤمنین علیه السلام و فضائله؛ احمد بن محمد بن حسین بن حسن بن دؤل قمی (۸)
- فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام؛ علی بن ابراهیم قمی (۹)
- مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب علیه السلام؛ حسین بن محمد بن حسن قمی (۱۰)
- نوادر الاثر فی علی علیه السلام خیر البشر؛ جعفر بن احمد بن علی فقيه قمی (۱۱)
- فضل ابی طالب و عبدالمطلب و أبی النبي ﷺ؛ سعد بن عبدالله بن ابی خلف أشعری (۱۲)
- المعرفة فی فضل النبي ﷺ و امیرالمؤمنین علیه السلام و الحسن و الحسين علیهما السلام؛ محمد بن

۱- نجاشی، همان، ص ۶۶.

۲- همان.

۳- همان، ص ۳۳.

۴- همان، ص ۲۷۷ و شیخ طوسی، الفهرست، ۱۵۷.

۵- شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۱، ص ۶۸-۶۹.

۶- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۷۶ و نجاشی، همان، ص ۱۲۶.

۷- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۵ و نجاشی، همان، ص ۵۹.

۸- نجاشی، همان، ص ۶۶.

۹- همان، ص ۱۸۳ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۸۹.

۱۰- شیخ آقا بزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشيعة، ج ۱، ص ۱۱۹.

۱۱- همان، ج ۱، ص ۶۸-۶۹.

۱۲- نجاشی، همان، ص ۱۲۶ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۷۶.

علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)^(۱)

- فضائل العلویة؛ همو^(۲)

- المائة منقبة (المناقب)؛ محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان فامی قمی^(۳)

- المناقب؛ احمد بن محمد بن حسین بن حسن بن دؤل قمی^(۴)

- المناقب؛ حسین بن سعید اهوازی (ساکن قم و مدفون در آن)^(۵)

- المناقب؛ علی بن ابراهیم قمی^(۶)

- المناقب؛ محمد بن اورمة قمی^(۷)

- المناقب؛ محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی^(۸)

- مختصر بصائر الدرجات (فی مناقب السادات)؛ سعد بن عبدالله اشعری قمی^(۹)

۳- مثال

- المثال؛ احمد بن محمد بن حسین بن حسن بن دؤل قمی^(۱۰)

- المثال؛ حسین بن سعید اهوازی^(۱۱)

- المثال؛ محمد بن اورمة قمی^(۱۲)

- المثال؛ محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی^(۱۳)

۱- نجاشی، همان، ص ۲۷۶.

۲- همان، ص ۲۷۷ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۷.

۳- طبقات اعلام الشيعة، ج ۱، ص ۳۳ و سید اعجاز حسین نیشابوری کتوری، کشف المحجوب و الاستار عن اسماء الكتب و الاسفار، ص ۵۵۵.

۴- نجاشی، همان، ص ۶۶.

۵- همان، ص ۴۳ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۵۸.

۶- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۸۹ و نجاشی، همان، ص ۱۸۳.

۷- نجاشی، همان، ص ۲۳۲.

۸- همان، ص ۲۵۱.

۹- شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعة الى تصانیف الشيعة، ج ۲۰، ص ۱۸۲. به گفته شیخ آقابزرگ، این کتاب، تلخیص بصائر الدرجات است که توسط شیخ حسن بن خالد حلّی (از شاگردان شهید اول) انجام شده است.

۱۰- نجاشی، همان، ص ۶۶.

۱۱- همان، ص ۴۳ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۵۸.

۱۲- نجاشی، همان، ص ۲۳۲.

۱۳- همان، ص ۲۵۱.

- المثالب؛ یونس بن عبدالرحمان قمی^(۱)
- المثالب؛ احمد بن حسین بن سعید اهوازی (مدفون در قم)^(۲).

۲- تاریخ و سیره امامان شیعه علیهم السلام

- آثاری از شیخ صدوق با عناوین: اثبات الوصیة لعلی علیهما السلام، اثبات خلافت علی علیهما السلام، اثبات النص علی علیهما السلام، اثبات النص علی الائمه علیهم السلام. این آثار طبیعتاً اطلاعات تاریخی دارند.^(۳)

- اسماء امیرالمؤمنین علیهما السلام؛ حسین بن شاذویه صفار قمی^(۴)
- قضا یا امیرالمؤمنین علیهما السلام؛ ابراهیم بن هاشم قمی^(۵)
- مولد امیرالمؤمنین علیهما السلام؛ محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)^(۶)
- الجمل؛ همو^(۷)
- الجمل؛ احمد بن محمد بن خالد برقی^(۸)
- مولد فاطمه علیها السلام؛ محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)^(۹)
- اخبار الزهراء علیها السلام؛ همو^(۱۰)
- عیون اخبار الرضا علیهما السلام؛ همو^(۱۱)
- کمال الدین و تمام النعمة؛ همو^(۱۲)
- کتاب الزهد؛ همو^(۱۳)

-
- ۱- همان، ص ۳۱۲.
  - ۲- همان، ص ۵۶ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۲.
  - ۳- نجاشی، همان، ص ۲۷۶.
  - ۴- همان، ص ۴۹.
  - ۵- همان، ص ۱۲ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۴.
  - ۶- نجاشی، همان، ص ۲۷۷ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۷.
  - ۷- نجاشی، همان، ص ۲۷۷ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۷.
  - ۸- نجاشی، همان، ص ۵۵ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۱.
  - ۹- نجاشی، همان، ص ۲۷۷ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۷.
  - ۱۰- همان.
  - ۱۱- شیخ آقا بزرگ تهرانی، همان، ج ۱۵، ص ۳۷۵.
  - ۱۲- همان، ج ۲، ص ۲۸۳ و ج ۱۸، ص ۲۸۳.
  - ۱۳- نجاشی، همان، ص ۲۷۸ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۷.

این اثر، مشتمل بر سیزده کتاب بوده که هر کدام به تبیین سیره یک معصوم (تا امام یازدهم) در زمینه صفت حمیده زهد اختصاص داشته است.

۵- دلائل و معاجز

- الدلائل؛ احمد بن محمد بن حسین بن حسن بن ذوال قمی^(۱)
- المعجزات؛ همو^(۲)
- الدلائل؛ عبدالله بن جعفر حمیری^(۳)
- الدلائل؛ محمد بن علی بن ابراهیم بن موسی قشی (ساکن قم)^(۴)
- دلائل الائمة و معجزاتهم؛ محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)^(۵)

۶- مقتل

- مقتل الحسين علیه السلام؛ محمد بن یحیی عطار^(۶)
- مقتل الحسين علیه السلام؛ محمد بن احمد بن یحیی بن عمران بن عبدالله اشعری قمی^(۷)
- مقتل العرب؛ همو^(۸)
- مقتل الحسن و الحسين علیهما السلام؛ محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)^(۹)

۷- تاریخ انبیا

- الانبیاء؛ علی بن ابراهیم قمی^(۱۰)
- محن الأنبياء و الأوصياء و الأولیاء؛ ابی بشر احمد بن ابراهیم بن احمد قمی فقیه

۱- نجاشی، همان، ص ۶۶.
 ۲- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۶۵.
 ۳- همان، ص ۱۰۲ و نجاشی، همان، ص ۱۵۲.
 ۴- نجاشی، همان، ص ۲۳۴.
 ۵- همان، ص ۲۷۸.
 ۶- همان، ص ۲۵۰.
 ۷- همان، ص ۱۸۳.
 ۸- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۴۴.
 ۹- همان، ص ۱۵۷.
 ۱۰- همان، ص ۸۹ و نجاشی، همان، ص ۱۸۳.

متکلم^(۱)

- الأنبياء؛ حسين بن سعيد اهوازی (ساکن و مدفون در قم)^(۲)
- الأنبياء؛ احمد بن حسين بن سعيد اهوازی (مدفون در قم)^(۳)
- جامع حجج الأنبياء؛ محمد بن علي بن بابويه قمی (شيخ صدوق)^(۴)

۸-تاریخ خلفا

- التاريخ العباسي؛ احمد بن اسماعيل بن عبد الله بجلی قمی^(۵)
- به گفته نجاشی این اثر با حجمی در حدود ده هزار ورقه، و کتابی عظیم، بی نظیر و مستوفی درباره اخبار خلفا و دولت عباسی بوده است.
- تاريخ الخلفاء؛ ابی نصر حسن بن علی قمی منجم
- به گفته شیخ آقابزرگ تهرانی، صاحب کتاب التاريخ العباسی، از این کتاب نقل کرده و مؤلف کتاب تاریخ قم نیز این نقل را ضمن یک صفحه آورده است.^(۶)

۹-تراجم، رجال و انساب

- بنات النبی ﷺ و ازواجه؛ احمد بن محمد بن خالد برقی^(۷)
- ما روى فی أولاد الأئمة علیهم السلام؛ محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی^(۸)
- کتاب فی عبدالمطلب و عبدالله و ابی طالب و آمنة بنت وهب - رضوان الله عليهم -؛ محمد بن علی بن بابويه قمی (شيخ صدوق)^(۹)
- فضائل جعفر الطیار؛ همو^(۱۰)

۱- شیخ آقابزرگ تهرانی، همان، ج ۲۰، ص ۱۶۰.

۲- نجاشی، همان، ص ۵۶ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۲.

۳- نجاشی، همان، ص ۵۶ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۲.

۴- نجاشی، همان، ص ۲۷۷.

۵- همان، ص ۱۷۱ شیخ طوسی، الفهرست، ص ۳۱ و شیخ آقابزرگ تهرانی، همان، ج ۳، ص ۲۶۲.

۶- شیخ آقابزرگ تهرانی، همان، ج ۲۶، ص ۱۳۰.

۷- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۱.

۸- نجاشی، همان، ص ۲۵۱.

- کتاب فی زیدبن علی علیه السلام (اخبار زیدبن علی علیه السلام)؛ همو^(۱)
  - اخبار سلمان و زهده و فضائله؛ همو^(۲)
  - اخبار ابی ذر و فضائله؛ همو^(۳)
  - الرجال المختارین من اصحاب النبی صلی الله علیه و آله؛ همو^(۴)
  - کتاب المختار بن ابی عبیده؛ همو^(۵)
  - جامع اخبار عبدالعظیم بن عبدالله الحسنی؛ همو^(۶)
  - مناقب الرجال؛ محمد بن احمد بن یحیی بن عمران بن عبدالله اشعری قمی^(۷)
  - الممدوحین و المذمومین؛ محمد بن احمد بن داود قمی^(۸)
  - الطبقات؛ احمد بن محمد بن حسین بن حسن بن دؤل قمی^(۹)
  - طبقات الرجال؛ (الطبقات، الرجال)؛ احمد بن محمد بن خالد برقی^(۱۰)
  - الرؤسا؛ ابن ابی حجاج قمی
- در کتاب تاریخ قم - که در بند ۱۰ خواهد آمد - از این کتاب یاد شده، و در آن آمده است که ابن ابی معاد جرجانی در ازای دادن مبلغی، از ابن ابی حجاج خواست که نام و ترجمه اش را در این کتاب بیاورد و او نپذیرفت!^(۱۱)
- المصابیح؛ محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)^(۱۲)
- این کتاب مشتمل بر پانزده مصباح بوده و هر مصباح نیز به روایان از یک معصوم اختصاص داشته است، جز آن که روایانِ مَرَد از پیامبر صلی الله علیه و آله در مصباح اول، و روایان زن در مصباح دوم معرفی شده و در مجموع از پانزده مصباح تشکیل شده بود، اما متأسفانه این اثر ارزشمند به دست ما نرسیده است.
- کتاب الرجال (ناتمام)؛ همو^(۱۳)

۴- تا ۱۲- همان، ص ۲۷۷ - ۲۷۹، شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۷.

۸- همان، ص ۱۳۶ و نجاشی، همان، ص ۲۷۲.

۹- نجاشی، همان، ص ۶۵.

۱۰- همان، ص ۵۵ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۱.

۱۱- شیخ آقازرگ تهرانی، همان، ج ۱۷، ص ۲۷۵.

۱۲- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۷ و نجاشی، همان، ص ۲۷۷.

۱۳- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۷.

- مناقب رواة الحديث؛ سعد بن عبدالله اشعری^(۱)
- مثالب رواة الحديث؛ همو^(۲)
- المآثر و الأنساب؛ احمد بن محمد بن خالد برقی^(۳)
- أنساب الأمم؛ همو^(۴)

۱۰- تاریخ محلی

- تاریخ قم و ذکر اخبار العرب الاشعریین النازلین بقم و أيامهم و حروبهم؛ علی بن حسین بن محمد بن عامر بن عمران بن ابی عمر اشعری قمی. به گفته شیخ آقا بزرگ تهرانی، مؤلف تاریخ قم در مقدمه کتابش نقل کرده که به جز کتابی که آن را در خانه علی بن حسین اشعری دیده، کتاب دیگری درباره تاریخ قم سراغ ندارد. وی حدس زده که مؤلف کتاب نیز خود صاحب خانه بوده است، و در ادامه، از نابودی کتاب بر اثر سیل سال ۳۲۸ ق خبر داده است.^(۵)

- تاریخ قم؛ حسن بن محمد بن حسن قمی

مؤلف، کتاب را به سال ۳۷۸ یا ۳۸۵ ق، به زبان عربی برای صاحب بن عبّاد تألیف کرد، اما متأسفانه اکنون دست‌رسی ما به کتاب جز از طریق ترجمه پنج باب اول از بیست باب آن که در سال ۸۰۵ و ۸۰۶ ق توسط حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی به فارسی ترجمه شده،^(۶) ممکن نیست.

- المصنف فی تاریخ الکوفة؛ حسن بن محمد بن جعفر تمیمی قمی (ابن نجار)^(۷)

- فضل قم و الکوفة؛ سعد بن عبدالله اشعری^(۸)

- الکوفة؛ محمد بن بکران بن عمران رازی (اهل قم و ساکن کوفه)^(۹)

۱ و ۸- همان، ص ۷۶ و نجاشی، همان، ص ۱۲۶.

۳- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۱ و نجاشی، همان، ص ۵۵.

۴- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۱ و نجاشی، همان، ص ۵۵.

۵- شیخ آقا بزرگ تهرانی، همان، ج ۳، ص ۲۷۹.

۶- طبقات اعلام الشيعة، ج ۱، ص ۹۹.

۷- شیخ آقابزرگ تهرانی، همان، ج ۲۳، ص ۴۷.

۸- نجاشی، همان، ص ۱۲۶.

۹- همان، ص ۲۸۱ و طبقات اعلام الشيعة، ج ۱، ص ۲۵۰.

- مکه و المدينة؛ محمد بن خالد برقی^(۱)

۱۱- ملاحم

- الملاحم؛ حسین بن سعید اهوازی^(۲)
- الملاحم؛ محمد بن احمد بن یحیی بن عمران بن عبدالله اشعری قمی^(۳)
- الملاحم؛ محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی^(۴)
- علامات آخر الزمان؛ محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)^(۵)

۱۲- تاریخ عمومی

- کتاب التاريخ؛ احمد بن محمد بن خالد برقی^(۶)
- کتاب التاريخ؛ محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)^(۷)
- شیخ آقا بزرگ تهرانی احتمال داده که این کتاب، همان کتاب شیخ صدوق، مشتمل بر تراجم عامهٔ روایان، اعم از شیعه و غیر شیعه باشد که در تاریخ ابن عقده به آن تصریح شده است.^(۸)
- وصف قتال الشراة المارقین؛ همو^(۹)
- تاریخ الشهور و الحوادث فیها؛ جعفر بن محمد بن قولویه قمی^(۱۰)
- کتب محمد بن اسحاق القمی فی الاخبار^(۱۱)
- حروب الاوس و الخزرج؛ محمد بن خالد برقی^(۱۲)

-
- ۱- نجاشی، همان، ص ۲۳۶.
  - ۲- همان، ص ۴۳ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۵۸.
  - ۳- نجاشی، همان، ص ۱۸۳.
  - ۴- همان، ص ۲۵۱.
  - ۵- همان، ص ۲۷۷ و شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۷.
  - ۶- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۲۱.
  - ۷- همان، ص ۱۵۷ و نجاشی، همان، ص ۲۷۷.
  - ۸- شیخ آقا بزرگ تهرانی، همان، ج ۳، ص ۲۲۲.
  - ۹- شیخ صدوق، معانی الاخبار، تحقیق سید محمد مهدی خراسانی، مقدمه، ص ۲۲.
  - ۱۰- نجاشی، همان، ص ۹۰.
  - ۱۱- شیخ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۴.
  - ۱۲- نجاشی، همان، ص ۲۳۶.

به جز آثار یاد شده، در دیگر آثار حدیثی نیز اطلاعات تاریخی فراوانی درج می شده است؛ به عنوان مثال، *امالی شیخ صدوق* که با عنوان *امالی* یا *مجالس*، امروزه در دست است اطلاعات ارزشمند تاریخی دارد. اما از آنجا که عنوان این گونه آثار، عنوانی تاریخی نیست و در آثار مفقود، به دلیل اطلاع نداشتن از محتوای آنها نمی توان قضاوتی درباره میزان گزارش های تاریخی آنها داشت، لذا اسامی آنها در این پژوهش ذکر نشد. آثار یاد شده، بخشی از میراث تاریخی دانشمندان در حوزه علمی قم تا آغاز قرن پنجم هجری است. روشن است که بسیاری دیگر از آثار نه به دست ما رسیده و نه نامی از آنها در منابع فهرست نگاری ثبت شده است، گرچه اطلاعات موجود در برخی از آنها در منابع بعدی آمده است. توجه به محورهای مختلف تاریخی در آثار نام برده، از این حقیقت حکایت دارد که فنّ تاریخ نگاری در میان دانشمندان شیعی - آن سان که برخی مدعی اند - فتنی مهجور نبوده است؛ تا جایی که - چنان که گذشت - تنها یک اثر از آثار تاریخی قمیین درباره خلفای عباسی، بالغ به ده هزار ورقه بوده است! توجه دانشمندان این حوزه حدیثی به موضوع مغازی و سیره نبوی نیز نکته دیگری است که می تواند بی پایگی اتهام کم توجهی شیعه به این مقوله را روشن سازد. هم چنین آثار تاریخی متنوعی که در فهرست آثار محدثی، همچون شیخ صدوق یا برقی یا دیگر محدثان قم به چشم می خورد، گویای ارتباط تاریخ و حدیث و روایت در قرون مورد بحث است.

کتابنامه

۱. ابن ندیم، الفهرست، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۷ق.
۲. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمة فی معرفة الأئمة، بیروت، دارالأضواء، ۱۴۰۵ق.
- الواسعی، بیروت، منشورات دارمکتبة الحياة، [بی تا].
۳. بحرانی، یوسف بن احمد، لؤلؤة البحرين، تحقیق سید محمد صادق آل بحر العلوم، نجف، مطبعة النعمان، [بی تا].
۴. تهرانی، شیخ آقابزرگ، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، بیروت، دارالأضواء، ۱۴۰۳ق.
۵. حسینی جلالی، سید محمدرضا، مقدمة الإمامة والتبصرة من الحيرة، علی بن بابویه قمی، بیروت، مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۱۲ق.
۶. حلّی، حسن بن علی بن داود، کتاب الرجال، نجف، حیدریه، ۱۳۹۲ق.
۷. حلّی، حسن بن یوسف (علامة حلّی)، خلاصة الأقوال، نجف، حیدریه، ۱۳۸۱ق/۱۹۶۱م.
۸. صدوق، علی بن بابویه قمی، معانی الأخبار، تحقیق سید محمد مهدی خراسان، نجف، حیدریه، [بی تا].
۹. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، الفهرست، نجف، مرتضویه، ۱۳۵۶ق.
۱۰. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، کتاب الغيبة، بیروت، دارالکتاب الإسلامی، ۱۴۱۲ق.
۱۱. عسکری، سید مرتضی، معالم المدرستین، تهران، مؤسسة البعثة، ۱۴۰۵ق.
۱۲. قمی، شیخ عباس، فوائد الرضوية فی أحوال علماء المذهب الجعفرية، تهران، کتابخانه مرکزی، ۱۳۶۷ق.
۱۳. مجلسی، محمدتقی، لوامع صاحبقرانی، تهران، نشر برادران علمی، [بی تا].

۱۴. نجاشی، احمد بن علی بن عباس، فہرست اسماء مصنفی الشيعة (رجال النجاشی)، قم، انتشارات داوری، [بی تا].
۱۵. نیشابوری کنتوری، سید اعجاز حسین، کشف الحجب والاستار عن اسماء الكتب والاسفار، قم، کتابخانہ آیۃ اللہ مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ق.
۱۶. واسطی، ابو خالد، مسند الإمام زید، تحقیق شیخ عبدالواسع بن یحییٰ
۱۷. همو، طبقات اعلام الشيعة، قم، اسماعیلیان، بی تا، ج ۲.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی